

Форми дієслів минулого часу в Єсиповському літописі XVII століття

В історії російської літературної мови сімнадцяте століття - один із найважливіших періодів. Дослідники стверджують, що в цей час “ми вже маємо явні прояви її (мови) характерних ознак”¹. Наше дослідження мови Єсиповського літопису безпосередньо пов’язане з проблемою виявлення таких ознак, а також - із загальним вивченням мовної норми даної доби. Яким чином і в якій формі процес мовної нормалізації відбився в пам’ятках сибірського літописання – питання, які потребують детального аналізу, оскільки ці твори відзначаються деякими характерними особливостями. Зміст і структура Єсиповського літопису свідчать про те, що цю пам’ятку було створено насамперед як політичну історію Сибіру. Отже вона стоїть у ряду офіційних заходів центральної влади, яка затвердила “прославлення” “нового святого ” - Єрмака ще у 1636 р. за ініціативою першого сибірського архієпископа Кіпріана². Це вже не просто літописний твір, а, швидше, історико-літературно-географічна праця.

Мова Єсиповського літопису досліджувалася вченими лінгвістами. Зокрема, О.П.Порохова аналізувала лексику цієї пам’ятки та інших сибірських літописів. Ю.В.Фоменко у кандидатській дисертації розглядав морфологічні особливості частин мови у Єсиповському, Строгановському та Ремезовському літописах.

Дієслівні форми минулого часу представляють інтерес у вивченні мови Єсиповської літопису з причини співіснування в одній площині багатьох різнорідних явищ. Ю.В.Фоменко, який досліджував ці форми в мові Сибірських літописів, вважає, що “аорист і імперфект уже не є необхідною складовою частиною,

вони витиснуті на периферію, утримуються в мові в силу церковно-книжної традиції, а своїм існуванням вони зобов'язані жанру і стилю пам'ятника”³. Проте наші спостереження над формами минулого часу дещо змінюють ці висновки.

Живі свідчення життєздатності аориста й імперфекта в XVII в. наводилися багатьма дослідниками. Т.М.Ніколаєва аналізувала специфіку використання форм минулого часу в публіцистичних творах протопопа Аввакума. Г.Н.Авер'янова вивчала ці форми в сатиричних творах, Н.В.Юстратова зафіксувала використання аориста для передачі минулих дій у “Сказанні” Авраамія Паліцина. Подібна картина використання претеритів у “Временнике” Івана Тимофєєва, в Азовських повістях, які досліджувала В.А.Жульєва. Переважання форм аориста та імперфекта фіксує С.Матхаузерова в “Повести о Савве Грудцине”, “Повести о Юлиании Осоргиной”, “Повести о смерти воеводы М.В.Скопина-Шуйского”. Всі ці спостереження дозволяють говорити про те, що аорист, імперфект, перфект тривалий час виявляли своєрідну життєздатність і були невід'ємною ознакою цілком живих і популярних форм літературної оповіді XV- XVII ст.

Аналізована пам'ятка зберігає складну систему форм минулого часу: тут зустрічаються аорист, імперфект, перфект, форми перфекта на *-л* без зв'язки.

Оскільки, як ми згадували вище, цей твір має складну жанрову структуру, що виводить його за рамки традиційного літописання, то передбачається специфічне використання дієслівних форм, о б у м о в л е н е т е к с т о м і його змістом, підкреслює В.В.Колесов.

Аорист. Найбільш вживаною в даній пам'ятці формою виступає аорист (близько 80% від загальної кількості форм). Особливість його функціонування полягає в тому, що він є не тільки основною (найбільша кількість форм), а й універсальною (здатність відбивати всі відтінки минулого часу) формою минулого часу в літописі.

Первісна функція аориста - бути часовим обмежувачем будь-якої дії в минулому, тому він, як правило, має лексичні показники - слова, що вказують на дату або час події. У досліджуваній пам'ятці власне аористне значення фіксується у таких випадках:

1. При визначенні конкретного відрізка часу, який позначено лексично: “По взятти же Сибири в 4 день *приде* во град Сибирь князь именем Бояр, *принесоша* дары и запасы“/56/⁴, “месяца ж октябрия в 23 день вси рустии воины из городка на бой *поидоша*“/53/, “*восхотеша* тоя нощи *бежати*“/53/.

2. При розгортанні оповіді, коли автор послідовно констатує ряд подій: “*доиде* до града Сибири, и град *взя*, и князей *уби*, и *прозвася* сибирский царь“/48/, “казацы же *поидоша* вверх по Иртишу и *взяша* городок Атик мурза и *седоша* в нем“/53/. Як правило, ці форми утворюються від дієслів з означено-моторним значенням (*изыде*, *доиде*, *идоша*, *плыша*, *проплыша*, *взыдоша*).

3. У складних реченнях, де додаткова дія відбувається раніше, ніж головна: “Царь же Чингис, слыша от Тайбуги, яко *покори* ему многия и подручны *сотвори* наипаче честь ему дарует“/46/. Іноді дія у головному і підрядному реченнях одночасна, й основна і додаткова дії виражені аористом: “Да егда под Чювашевым *ста* бранное ополчение, воинстии же людие *утрудишася*“/46/. Аналіз прикладів свідчить, що в даному тексті аорист у власному значенні констатує факт дії без відношення до теперішнього часу.

У деяких випадках аористні форми можуть позначати дію, хоча й тривалу, але єдину та цілком віднесену в минуле, вважає П.С.Кузнєцов⁵. В основному це виявляється за допомогою певних лексичних маркерів, що підкреслюють тривалість дії в минулому: “и *владе* много лет“/47/, “и *бысть* брань велия на много час“/57/. Таке значення мають форми аориста, утворені від дієслів чуттєвого сприйняття: “*забыша* бо сии света сего честь и славу“/50/, “*не поскорбеша* бо о суетных“/50/, “они же сию *обожиха* и *начаша*, яко бога *хвалити*“/49/. Підстави вважати

дію в минулому як процес або стан дає не тільки семантика дієслівної основи, а й контекст: “*быша* вси в размышлении”/53/.

У літописі зустрічаються випадки вживання аористних форм у перфектному значенні, при чому його показником виступає співіснування форм аориста з формами імперфекта: “живяше в нем князь многа лета и *умре*”/47/. Фіксуються випадки використання аористних форм для позначення давноминулої дії (плюсквамперфектне значення): “Прежде сего како сия *нарицашеся*, не вем”/47/. На думку С.Матхаузерової, подібні форми є свідомим розмиванням семантичних меж між минулими складними та аористом, підтвердженням думки про стягнення розмаїття часових форм до протиставлення аорист-імперфект.

Найчастіше аорист вживається у таких формах: 3 особа множини (*совокупишася, поведаша, победиша, написаша, начаша*), 3 особа однини (*уби, соблюде, посла, рече, созда, умре, взя*), 1 особа однини (*именовах, испытах, победих, приобретох, возмогах*). Як бачимо, основна кількість аористних форм - це форми 3 особи однини і множини. Дослідники пояснюють цей факт “застигання” аориста та імперфекта у формах 3 особи функціонуванням простих претеритів у взаємодії з іншими дієслівними формами - в період протиставлення аорист /імперфект і послідовного залучення їх до системи протиставлення за видами⁶. З погляду одного з напрямків діяхронічної типології, представниками якого є Ч.Н.Лі, Т.Гівон, причина мовних трансформацій - в завданнях учасників комунікації. Так, в першу чергу трансформуються явища, найважливіші в процесі комунікації. Наприклад, людина частіше за все говорить про себе, тому більшість трансформацій пов'язана з морфологією і синтаксисом першої особи. У літописному тексті, який є наративним, оповідним, цілком природно використання здебільшого форм 3 особи.

Результатом цього стає уніфікація форм особи на користь 3 особи множини. Мова Єсиповського літопису не уникла цієї тенденції, і ми спостерігаємо заміну автором форм 1 та 2 особи на

форми 3 особи та заміну форм однини множиною. Зустрічається форма 3 особи множини замість форми 1 особи однини: “иже очима своима *видеша* и *быша* в та лета”/72/. Фіксується випадок використання форми 3 особи множини замість 2 особи множини: “Княже Сейдяк, аще *не мыслиша* зла ты и царевич Салтан и Карача на нас,... и выпieta сию чашу за здравие”/67/. Форма 1 особи множини вживається замість форми 1 особи однини: “О царстве же Сибирском и о княжении *написахом* ино с летописца татарского, ино же достоверными мужи испытовах”/42/. Спостерігаємо також змішування форм однини і множини у рамках одного речення: “Ермак же з дружиною своєю *погна* вслед поганных и *достигоша* их”/57/. Кількість таких замінів невелика - по одній на кожний випадок. Але загальна кількість форм 3 особи дає можливість стверджувати, що в Єсиповському літописі простежується тенденція, при якій форми 3 особи однини і множини аориста і імперфекта набувають функції основного засобу на позначення минулої дії.

Форми аориста можуть утворюватися від основ як доконаного, так і недоконаного виду. Аорист констатує дію (подію) як підсумок, факт, що відбувся, результат у його сукупності. Природно, що з виникненням і оформленням категорії виду аорист починає утворюватися здебільшого від основ доконаного виду - *соблюде, истекоша, забыша, уповаша*. Цілком можливим стає утворення аориста і від основ недоконаного виду. В таких випадках аорист позначає дію, яку можна назвати минулою тривалою - *царствова, владеша, плакася, воеваша*. Є випадки утворення аориста від воочевидь імперфектних основ - *покоряшася, пуцаша*.

Досліджуючи різні редакції слов'янського перекладу Євангелія, В.В.Колесов дійшов висновку, що до середини XIV ст. у російській мові закінчилося важливе перетворення граматичної системи часу, після чого основним розповідним часом замість аориста стає презенс. Змінюється уява про презенс тільки як про теперішній час дії в момент мовлення; презенс стає абсолютним теперішнім часом⁷. В Єсиповському літописі аорист

залишається основною формою в уривках розповідного характеру завдяки особливостям свого граматичного значення. Однак ми можемо спостерігати таку закономірність: форми аориста у власному значенні вживаються в уривках, де йдеться про динамічні, часом змінні події. А в уривках, де автор розповідає про щось незмінне та постійне (географічний опис Сибіру, оповідь про населення країни та його вірування), зустрічаються форми аориста у значенні теперішнього часу, які співіснують із формами презенса: “Из сего же Камени реки многие *изстекоша*, ови *поидоша* к Росийскому царству...”/44/, “и *бысть* реки пространныя и прекрасныя зело”/44/. Зафіксований випадок паралельного вживання форм аориста і теперішнього часу: “любимии друзи *оставляют* и *бысть*, яко враги”/59/.

Імперфект. Рання втрата імперфектом функції часового уточнювання відносно аориста, зберігання за аористом ролі позначення динамічності дії, що йде від книжно-літературної традиції, веде до набагато рідшого вживання імперфекта у даному літописі. На відміну від аориста він здебільшого використовується у власному значенні, тобто як форма, що позначає необмежену темпоральність у розгортанні дії: “И по всей Сибирстей земли *ликоваху*”/51/, “*рыдаху* на мног час”/61/, “и *плакаху* по ним плачем велиим зело на много время”/63/, “*живяше* в нем князь лета многа”/47/. Імперфект вживається також для позначання відступів від головного ряду подій: “и *бысть* бой велик октября в 23 день, и *бияше* православное воинство нечестивых божию помощию”/71/, “инии же бежаша, идеже прочие *стояху*”/62/. Ця форма використовується при поясненні констатованих дій та при смислових уточненнях (як правило, відносно аориста): “Отпусти его по рече Иртишу, идеже *живяху* чудь”/47/, “разгневался гневом ради сынов их и дочерей, *имяху* бо бесом *пожърети* я”/49/, “и принесоша кумира, его же вместо бога *имяху*”/62/, “и начаша во многих местех казаков побивати, где *обретаеми бываху*”/62/. Таке уточнювальне значення другорядної дії, вираженої імперфектом, при основній дії, вираженій аористом, у деяких випадках трансформується таким чином, що

імперфектні форми набувають значення і функції дієприслівника: “и прибегоша в Саускан, *надеяхуся* казаков смерти предати”/62/, “начаша ж жрети пред ним, *начаяхуся* помощию его христиан взяти”/62/.

У повістях XVI - XVII ст., як стверджує С.Матхаузерова, імперфект виконує роль статичного фону, аорист - використовується для позначення динамічності дії⁸. Такі функції аорист і імперфект зберігають і в Єсиповському літописі. Тому форми імперфекта в уривках описового характеру набувають значення теперішнього часу: “кровь *пияху*, яко воду, от животных и траву и корение *едяху*”/45/, “на сем же Камени *ростяху* дереве различное”/44/, “идолом покланяются и жертвы приносят, яко богу, волшебною же хитростию *правляше* дома своя”/45/. Іноді імперфектні форми вживаються в аористному значенні, про що свідчать лексичні показники із семантикою обмеженої дії: “на утрии же вси воинстии людие молитву *сотворше*”/55/, “оброки со многих язык *имаше* даже до лета повеления господня”/48/.

Імперфект фіксується у літописі в таких формах: 3 особа однини (*баше, сотворше, имаше, пребываше*), 3 особа множини (*живяху, умираху, пияху, едяху, ликовяху, надеяхуся*). Відсутність форм 1 та 2 осіб підтверджує наш висновок про уніфікацію форм особи в даному творі. Цей факт демонструє пошуки у виборі найбільш універсального варіанта для вираження дії в минулому.

У літописі спостерігаємо змішування форм однини і множини у імперфекта. Таке змішування характерне для цього періоду. М.Л.Ремнева фіксує в мові пам'яток XVII ст. співіснування та конкуренцію в множині форм на - *ли* (перфект), - *ша* (3 особа множини аориста), - *ху* (3 особа множини імперфекта) і доповнює цей ряд формою імперфекта 3 особи однини на - *ше*. У даному творі зустрічаються форми 3 особи множини замість форм 3 особи однини: “отпусти его по реце Иртишу, идеже *живяху* чудь”/47/ та навпаки: “идолом покланяются, хитростию *правляше* дома своя”/45/, “вси воинстии людие молитву *сотворше*”/55/.

Форми імперфекта можуть утворюватися від таких дієслівних основ: від основ недоконаного виду: *рыдаху, показоваху, помрачаешся*; від основ із суфіксом повторювальності, багатократності *-ва-, -ова-*: *исцелеваху, бываху, побываху*; від основ доконаного виду: *поведаше, вдашся, поведаху, послаше*.

Форми на -л. В Єсиповському літописі використовується, в основному, аористно-імперфектна система дієвідмінювання, але фіксуються й випадки вживання перфекта без зв'язки. Кількість таких форм незначна. Цей факт підтверджує висновки Г.О.Хабургаєва та О.Л.Рюміної, які зауважують: “Враховуючи значення та особливості часів за граматиною Мелетія Смотрицького, можна припустити, що у текстах XVII ст., зорієнтованих на книжно-літературну традицію, минулі дії здебільшого повинні бути презентовані простими формами - аористом і імперфектом, та в обмеженому обсязі - перфектом і його розмовними формами на *-л* без зв'язки.”⁹

Форми перфекта без зв'язки вживаються в аористному значенні: “По нем же *княжил* сын его Ходжа”/47/; в імперфектному значенні: “*царствовал* в Сибири лета довольно”/48/, “всю надежду на господа твердо *положили*”/71/, “и скотом *не уподобилися* сии людие”/45/. У перфектному значенні: “Казаци же принесоша к нему написание, где у них с погаными бои *были* и где казаков и какова у них именем *убили*”/70/. Крім того, дієслово “*был*” виступає зв'язкою у складеному присудку: “*женат был* на сестре казанского царя”/47/, “тогда бо и *пойман был*”/54/.

За допомогою форм на *-л* в Єсиповському літописі виражений також і майбутній час. Як правило, такі випадки фіксуються у складнопідрядних реченнях: “повеле говорити Сейдяку, чтобы он *приехал*”/66/, “посылает во всю свою державу, дабы *ехали* к нему воинстии людие и противу русских воин *ополчились*”/52/.

Перфект. Форми перфекта зі зв'язкою як живі в літописі не функціонують. Їх фіксуємо лише в складі цитати біблійного характеру: “И повсюду излился благодать божия в Сибирстей

земли по писаному: “*Посетил еси землю и упоил ея, умножил еси обогатити ея*”/69/.

Аналізуючи випадки ненормативного використання дієслівних форм, слід підкреслити, що відхилення від старої норми вживання аориста і імперфекта у відповідних особі, числі, граматичному значенні не є свідомим їх штучного характеру. Широке функціонування в Єсиповському літописі аориста та імперфекта повертає нас до питання про їх життєздатність та закономірність використання в аналізованій період. На нашу думку, в даному випадку слід говорити про те, що вони в XVII ст. набули нової форми свого існування.

---

¹ Ларин Б.А. Разговорный язык Московской Руси // Начальный этап формирования русского национального языка. - Л., 1961. - С. 25.

² Див. про історію створення Єсиповського літопису: Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. - М., 1991. - С. 234; Порохова О.Г. Лексика сибирских летописей. - Л., 1967. - С. 6.

³ ПСРЛ, Т. 36. Сибирские летописи. - М., 1987. Посилання на приклади з цього видання у тексті в дужках.

⁴ Фоменко Ю.В. Язык Сибирских летописей XVII в. (наблюдения над морфологическим строем). – АКД – М., 1963. – С. 36.

⁵ Кузнецов П.С. Очерки исторической морфологии русского языка.- М., 1959. - С. 191.

⁶ Лопушанская С.П. Эволюция простых глагольных форм прошедшего времени в древнерусском книжном языке. - АДД - М., 1975. - С. 47.

⁷ Колесов В.В. Динамика форм прошедшего времени в древнерусских памятниках // История русского языка. Древнерусский период. - Л., 1976. - Вып. 1.- С. 84.

⁸ Матхаузорова С. Функция времени в древнерусских жанрах // ТОДРЛ. - Т. 27.- Л., 1972. - С. 233.

⁹ Хабургаев Г.А., Рюмина О.Л. Глагольные формы в языке художественной литературы Московской Руси XVII в.// Филологические науки. – 1971. - №4. - С. 67-68.